

تشکیل جمهوری ترک ارس در پایان جنگ جهانی اول

دکتر حسین فیض اللهی وحید

چکیده:

ایمیل:

hosseinfzollahi852@gmail.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

با شروع جنگ جهانی اول دو سوی آذربایجان درگیر جنگ ناخواسته شده جبهه جنگ دو دولت عثمانی و روسیه گردید. با شکست متحدین دولت عثمانی مجبور به ترک آذربایجان دو سوی ارس گردید و میدان برای تاخت و تاز قوای مسلح ارمنی باز تر گردید.

ترکان مسلمان که در مقابل ارامنه مهاجم، که به مناطق مسلمان نشین جهت گسترش مرزهایشان حمله می کردند، دولت « آراز تورک جمهوری» (جمهوری ترک ارس)، «داغلار جمهوری» (جمهوری کوهستان ها) در داغستان، «قارص اسلام شوراسی» (جمهوری قارص) در منطقه قارص در شرق آناتولی و «آخیسکا جمهوری» (جمهوری آخیسکا) در گرجستان امروزی و «جنوب غربی قفقاز حکومتی» (حکومت جنوب غربی قفقاز) در قفقاز و شرق آناتولی و «آذربایجان جمهوری» (جمهوری آذربایجان / دولت مساوات) برپا کردند. این دولتها پس از حمله روسهای بلشویک منحل شده و اراضیشان در ترکیب دولتهای آذربایجان، گرجستان، ارمنستان و ترکیه ادغام گردید.

استناد (آپا): فیض اللهی وحید، ح. تشکیل جمهوری ترک ارس در پایان جنگ جهانی اول. ارومیه: فصلنامه

تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۲، زمستان ۲۰۲۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Hüseyin Faizullahi Vahid

E-posta:

hosseinfozollahi852@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
üzerine araştırmacı

I. Dünya Savaşı Sonrasında Araz Türk Cumhuriyeti'nin Kurulması

Özet:

I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Aras'ın her iki tarafında olan Azerbaycan da, Osmanlı ve Rus devletleri arasında geçen bir savaşın içine girdi. Müttefiklerinin yenilgisiyle Osmanlı Devleti Aras Nehri'nin her iki yakasındaki Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldı ve saha Ermeni silahlı kuvvetlerinin işgaline daha açık hale geldi.

Müslüman Türkler, sınırlarını genişletmek için Müslüman bölgelerine saldıran işgalci Ermeniler'in karşısında, Dağıstan'da "Dağlılar Cumhuriyeti" (Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti), Batı Kafkasya'da "Araz Türk Cumhuriyeti", Doğu Anadolu'da Kars bölgesinde "Kars İslam Şurası" (Kars Cumhuriyeti), günümüz Gürcistan'da "Ahıska Geçici Cumhuriyeti", Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da "Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti" (Güneybatı Kafkasya Hükümeti) ve "Azerbaycan Cumhuriyeti" (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti) adlı devletler kurdu.

Bolşevik Rusların saldırısı sonrasında bu devletler dağıldı ve toprakları Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye devletlerine bağlandı.

CITATION (APA): Faizullahi Vahid, H. I. Dünya Savaşı Sonrasında Araz Türk Cumhuriyeti'nin Kurulması. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 02, kış 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Huseyn Feyzollahi Vahid

Email:

hosseinfeyzollahi852@gmail.com

Affiliation:

Researcher of history and culture
of Azerbaijan

The establishment of the Turkish Republic of Ares at the end of the First World War

Abstract:

With the start of the First World War, both sides of Azerbaijan were involved in an unwanted war between the Ottoman and Russian states. With the defeat of the allies of the Ottoman government, it was forced to leave Azerbaijan on both sides of the Aras River, and the field became more open for the invasion of the Armenian armed forces.

The Muslim Turks, in front of the invading Armenians, who attacked the Muslim areas to expand their borders, the government of "Araz Turk government" (Turkish Republic of Aras), "Daghlar government " (Republic of the Mountains) in Dagestan, "Qars Islam Shurasi" Kars Republic) in the Kars region in eastern Anatolia and "Akhiska Republic" in present-day Georgia and "Southwest Caucasus Government" (Southwest Caucasus Government) in the Caucasus and Eastern Anatolia and "Azerbaijan Republic" (Azerbaijan Republic / Equality State)) set up.

These states were dissolved after the attack of the Bolshevik Russians and their lands were merged into the states of Azerbaijan, Georgia, Armenia and Turkey.

CITATION (APA): Feyzollahi Vahid, H. The establishment of the Turkish Republic of Ares at the end of the First World War. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 02, winter 2024, ISSN: 3041-8690.

Dr. Huseyn Feyzollahi Vahid

E-poçt:

hosseinfeyzollahi852@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti
üzrə tədqiqatçı

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Araz Türk Cümhuriyyətinin qurulması

Xülasə:

Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Azərbaycanın hər iki tərəfi Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında arzuolunmaz müharibəyə cəlb olundu. Osmanlı hökumətinin müttəfiqlərinin məğlubiyyəti ilə Araz çayının hər iki tərəfində Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı və meydan erməni silahlı qüvvələrinin işğalı üçün daha açıq oldu.

öz sərhədlərini genişləndirmək üçün müsəlman ərazilərinə hücum edən işğalçı ermənilərin qarşısında, Müsəlman türklər, Dağıstanda “Dağlar Cümhuriyyəti” (Dağlar Respublikası) hökuməti, “Araz Türk Cuhmuriti” (Türkiyə Araz Respublikası), “ Qars İslam Şurası” Qars Respublikası) Şərqi Anadoluda Qars bölgəsində və indiki Gürcüstanda "Axıska Respublikası" və Qafqazda və Şərqi Anadoluda "Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti" (Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti) və "Azərbaycan Respublikası" (Azərbaycan Respublikası / Bərabərlik Dövləti) qurdu.

Bu dövlətlər bolşevik rusların hücumundan sonra dağıldı və onların torpaqları Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə dövlətlərinə birləşdirildi.

CITATION (APA): Feyzollahi Vahid, H. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Araz Türk Cümhuriyyətinin qurulması. Urmiya: “Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 02, qış 2024, ISSN: 3041-8690.

چگونگی تشکیل جمهوری ترک ارس

در مورد جزئیات، کلیات، حوادث، وقایع و نام اشخاص مربوط به جمهوری ترک ارس در بین مورخین اتفاق نظری وجود ندارد اما آنچه بعنوان مطالب اولیه جهت آشنایی با این حکومت فعلاً می شود بطور مختصر و مفید ارایه کرد این است که پس از شکست دولت عثمانی در جنگ جهانی اول و بیشتر شدن حملات ارامنه مهاجم (asker,2021:635) جمهوری ارس در ۳ نوامبر ۱۹۱۸ اعلام موجودیت کرده در اجلاس مورخه ۱۸ نوامبر نیز نام «ترک» را بر آن علاوه نموده نام رسمی دولت «آراز تورک حکومتی» (جمهوریتی) گردید. واحد پول این حکومت همان «منات» (مانات) جمهوری آذربایجان یعنی دولت مساوات برپا گردیده از طرف محمد امین رسول زاده بود. این حکومت بر پایه سیستم جمهوری بنا شده و دارای یک نهاد رئیس حکومتی انتخابی و پنج وزیر و یک معاون و دو نفر شیخ الاسلام جهت رسیدگی به امورات دینی بود. اسامی اعضای حکومت و وزارتخانه ها با توجه به لیست ارایه شده در کتاب « جنوب غربی قفقاز حکومتی » (حکومت جنوب غربی قفقاز) چنین است:

رئیس حکومت: امیر بیگ اکبرزاده

معاون حکومت: ژنرال علی اشرف بیگ رئیس عشایر

امور دیانت: شیخ الاسلام میرزا حسین حسن زاده (برای شیعیان) و مفتی (فتوا دهنده) خوجا اکید افندی (برای سنی ها)

۱) وزیر جنگ: ابراهیم بیگ جهانگیرزاده

۲) وزیر دارایی: قنبر علی بیگ بنان یاری

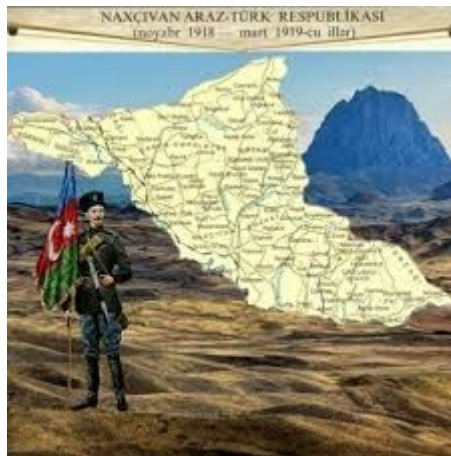
۳) وزیر کشور: باقر بیگ رضازاده

۴) وزیر خارجه: حسن آقا صفازاده

۵) وزیر دادگستری: محمد بیگ زاده (Gökdemir,1998: 56)

سرحداث وشهرها و محال های این جمهوری مناطق مقری(مهری)، جلفا، اردوباد، نخجوان، سدرک، شرور، سورمه لی، قمرلی، کولب، اولوخانلی (زنگی باسار)، دره لیز و سایر مناطق غرب آذربایجان را در بر میگرفت. پایتخت این جمهوری اسماً شهر «ایغدییر» ولی رسماً «نخجوان» بود. «لطیف حسین زاده» که خود شاهد عینی برپایی این حکومت بود در کتاب خاطراتش بنام

«آراز شهیدلری» (شهیدای ارس) بر پایتختی عملی نخجوان تاکید کرده است. مساحت این جمهوری حدود ۱۶۰۰۰ کیلومترمربع یعنی حدوداً دوبرابر مساحت جمهوری ارمنستان بود.

در اجلاس مورخه ۱۸ نوامبر ۱۹۱۸ نیز نام «ترک» را بر آن علاوه نموده نام رسمی دولت «آراز تورک حکومتی» (جمهوریتی) گردیده است

جمهوری ارس بلافاصله بعد از اعلام موجودیت در جهت دفاع از مردم مظلوم مسلمان ترک که مورد حملات دسته های ارتش ارامنه قرار می گرفتند اقدام به تشکیل دسته های نظامی کرد. از طرف دیگر ارتباط با بدنه اصلی سرزمین مادری یعنی آذربایجان را نیز در دستور کار خود قرار داده و در گشایش اولین جلسه دولت ملی آذربایجان (حکومت مساوات) در باکو که نمایندگان رسمی دولت های ایران، عثمانی و بعضی دولت ها شرکت داشتند نمایندگان جمهوری ترک ارس نیز شرکت کردند که یکی از این نمایندگان شرکت کننده شاعر بزرگ و جوانمرد آذربایجان مرحوم «حسین جاوید» بود. دولت مساوات نیز با اینکه خودش غرق در انواع و اقسام مشکلات بود با اینهمه جهت کمک به این «بلا وطن» (وطن کوچک) مبالغ متناهی پول در اختیار ایشان گذاشت و حتی در ریل گذاری قطار جلفا با آنها اشتراک مساعی نموده افسرانی نیز جهت تعلیمات نظامی در اختیار ایشان نهاد.

ابراهیم جهانگیرزاده رئیس جمهور جمهوری ترک ارس

چنانچه اشاره شد هم قبل و هم همزمان با تشکیل جمهوری ارس نیروهای لجام گسیخته مسلح ارامنه وابسته به حزب داشناک - که پیرم خان ارمنی رئیس پلیس تهران که در پارک اتابک، ستارخان قهرمان ملی را از پا مورد هدف قرار داده و باعث مرگش شده بود هم از اعضای همین حزب بود و به ایشان سلاح و مهمات نیز از تهران می فرستاد- روزی نبود که به چند روستا حمله نکرده و خون مسلمانی را نریخته باشند. از آنجایی که قرار بود اقوام محلی بر طبق نظر هیئت های صلح جهانی هر قومی در هر محلی که حائز اکثریت قومی باشند برای خود دولت و کشوری در آن زمین ها تشکیل دهند لذا ارامنه با عجله شروع به پاکسازی مناطق مسلمان نشین می نمودند تا قبل رسیدن هیئت ها، آنها خود را حائز اکثریت در منطقه نشان داده و سرزمین های بیشتری را تصاحب نمایند. لذا در این رابطه از هیچ کاری فرو گذار نکرده و حتی هیئتی چهارنفره مرکب از دو ارمنی و دو مسلمان مزدور و جیره خوار به شهر قمرلی (یکی از مراکز جمهوری ارس) فرستاده خواهان الحاق نخجوان به ارمنستان شدند. ولی زمانی که ابراهیم بیگ جهانگیراوغلو وزیر جنگ دولت ارس وارد سالن مذاکرات شد هیئت ارمنی از هیبت مردانه و نگاه های غضب آلوده ایشان بر جان خویش ترسیده و اظهار کردند که این هیئت صرفاً جهت پرسش از مواضع جمهوری ترک ارس در رابطه با جمهوری ارمنستان آمده اند. ولی امیر بیگ رئیس دولت ارس، که متوجه منظور آنها قبل از دیدار رسمی هم شده بود با شدیدترین الفاظ به آخوند میرجعفرآقا و آخوند میربابایف -آن دو مسلمان هیئت ارمنی - تویید و ایشان با سرافکندگی بسیار روانه گردیده (Atnur, 1999, 113) و متوجه شدند که نخجوان با خون ترکان مسلمان آبیاری شده و با پول ارمنی قابل خریداری نیست و برای گرفتن نخجوان خون می باید داد نه پول یعنی:

ما یوسف خود نمی فروشیم تو سیم سیاه خود نگه دار

ابراهیم بیگ جهانگیراوغلو بعنوان وزیر جنگ تلاش و پشتکار عجیبی داشت و شبانه روز برای تقویت بنیه نظامی جمهوری ارس به مناطق جنگی سرکشی می نمود. او توانسته بود با تمامی یاس و ناامیدی های پراکنده شده در بین مردم حدود ۲۰ گروهان پیاده و ۵۰۰ سوار در عرض مدت کوتاهی تشکیل داده و جهت آموزش نظامی در اختیار افسران آذربایجانی و عثمانی قرار دهد.

جمهوری ارس از بدو تاسیس، نیروی خود را در دو جبهه بکار گرفته بود: یکی دفع تجاوزات مرزی ارمنستان و دیگری خنثی کردن تبلیغات زهراگین مسلمانان مزدور و اجیرشده که با پول ارامنه در بین مردم تخم یاس و ناامیدی پراکنده و آنها را آشکارا و علنی به اطاعت از ارامنه دعوت می کردند.

در مورد نحوه کار این مسلمانان مزدور و سفیران زر و زور و تزویر به دو فاکت اشاره کرده می گذریم:

فردی بنام الله یار بیگ که از خانان خود فروخته ایروان بود در مجلسی می گفت: چند روز پیش مهمان یکی از ارامنه داشناک بنام قازان بودم. ایشان به نقل از یک افسر عثمانی که از اعراب بود می گفت: « آن افسر عرب به من گفته لازم نیست کسی در مقابل ارامنه بایستد چون دولت های اروپایی این مناطق را کاملاً به ارامنه واگذار کرده اند و مقاومت در برابر ارامنه هیچ فایده ای ندارد». ولی بعضی افراد شجاع طرفدار جمهوری ارس که در آن مجلس بودند پی به نیت خائنانه او برده و وی را از مجلس طرد می کنند. (Atnur, 1999, 112)

این خائنین مزدور، روستا به روستا و شهر به شهر گشته و مردم را در میدان، مسجد یا خانه کدخدا ها جمع کرده می گفتند ارامنه میگویند هر دهی که برای دولت ارس نیروی داوطلب بدهد آنجا را با خاک یکسان کرده و زن و بچه هایشان را نابود خواهیم کرد ولی اگر اهالی اطاعت کرده به ارمنستان ملحق شوند برای آنها امکانات رفاهی و پول خواهیم داد.

یکی از این مزدوران در یکی از سخنرانی هایش در روستای اولوخانلو در ۱۴ کیلومتری جنوب غربی ایروان - پایتخت فعلی ارمنستان - دست در جیب کرده دسته هایی پول در آورده در حال نشان دادن به آنها گفته بود: اگر شما نیز از ارامنه اطاعت کنید و به ارمنستان ملحق شوید و برای آنها کار کنید مثل من در میان پول غلت خواهید زد ولی اگر مقاومت کنید ارمنی ها شما را قتل عام کرده زن و بچه هایتان در زیر دست و پا له خواهند شد. تُرک ها(ارتش عثمانی) به آخرت رفته (مُرده) و شما روی آنها را نخواهید دید.

امیر بیگ برای دستگیری این خائن، دسته کوچکی سوار به « اولوخانلو » فرستاد ولی آنها وقتی به آنجا رسیدند دیدند که یک ساعت قبل ارامنه با ۳۰۰ سوار و حدود ۴۰۰ - ۵۰۰ پیاده روستا را اشغال و ضمیمه ارمنستان نموده اند (Atnur, 1999, 114). بعد از پاکسازی مسلمانان از این روستا نام آن را « ماسیس » (از اساطیر ارامنه/نام کوه) گذاردند. جالب اینکه در همین روستای مسلمان نشین، پاکسازی قومی و دینی شده توسط ارامنه، آنان « مجسمه یادبود قربانیان جنگ جهانی دوم » [۱] را در سال ۱۹۸۳ برپا کرده و در سال ۲۰۰۹ نیز « کلیسای گوورگ مقدس » را در همانجا به جای مسجد افتتاح نمودند و از همه جالب تر اینکه صلیب بزرگی نیز در آنجا به مناسبت « صدمین سالگرد کشتار ارامن » برپا نموده اند [۱]!

وقتی این نوع حملات به روستاهای مسلمانان تشدید شد و حتی شهر قمرلی - از بازماندگاه قوم قام+ار یا کیمر- در معرض تهدید قرار گرفت اهالی شهر تشکیل جلسه داده و به اتفاق آراء بعد از تبادل نظر به این نتیجه رسیدند که حاضرند تا

آخرین قطره خون خود از شهر دفاع کرده و شهر را تسلیم ارامنه ننموده در تحت سلطه ارمنستان قرار نگیرند. گویا زبان حال مردم شجاع شهر قمرلی این بود که:

اهلی اسلام اولان ائشیتسین بیلسین جان ساغ ایکن یورت وئرمَنیز دشمنه

ایستر اورست (روس لار) نه وار کی گله جان ساغ ایکن یورت وئرمَنیز دشمنه

قوروشانین قیلینجی، گئینین دونی غوغا بولوت لاری ساردی هر یانی

دوغدی قوچ ایگیدین شان آلما گونی جان ساغ ایکن یورت وئرمَنیز دشمنه^۱

(kafkasyalı, 2001: 13)

در سایر نقاط نیز درگیری های ارامنه و مسلمان ادامه داشت. گزارش های این درگیری ها بطور کامل از طریق مامورین لشکر نهم عثمانی به مراکز بالا گزارش می شد مثلاً در یکی از گزارش ها گفته شده که ارامنه به پاسگاه مرزی آق باش واقع در ۱۶ کیلومتری ایروان نزدیک شده ولی با آتش مرزداران شجاع جمهوری ارس پا به فرار گذارده اند. (Gökdemir, 1998: 56) در گزارش دیگر آمده است که در مورخه (۱۹۱۸) ۶/۱۱/۱۳۳۴ ق یک هواپیمایی تجسسی، حریم هوایی جمهوری ارس را در امتداد خط راه آهن بویوک ودی به جلفا نقض کرده و بعد نیز از همان مسیر رفته شده دوباره به ارمنستان برگشته است (Gökdemir, 1998: 56). در مورخه ۱۳۳۴/۱۱/۱۵ ق ساعت ۲ عده ای از دستجات مسلح ارامنه داشناک به عده ای از اهالی یزیدی (سلطنت طلبان به ایشان می گویند ایزدی!) حمله ولی با مقاومت آنها شکست خورده مجبور به فرار به ارمنستان می شوند. در مورخه ۱۳۳۴/۱۱/۱۶ ق به روستای قاراخاچ حمله و رمه و گله های روستاییان را بزور با خود می برند، ولی در راه به دسته ای از نیروهای جمهوری ارس برخورد و چون در تبادل آتش شکست می خوردند مرده ها و رمه ها را گذاشته فرار می کنند.

جنگ «دَهَنه بوغازی» ارتش جمهوری ترک ارس با ارتش ارمنستان

^۱ ترجمه اشعار: هرکسی از اهل اسلام است بشنود و بداند/ تا جان در بدن داریم وطن به دشمن نمی دهیم/ حتی اگر تمام روس ها بیایند / جان در بدن داریم وطن به دشمن نمی دهیم/ شمشیر ببندید و لباس رزم بپوشید/ ابرهای جنگ همه جا را گرفتند/ روز قهرمانان برای نام آوری طلوع کرد/ جان در بدن داریم وطن به دشمن نمی دهیم

یکی از درگیرهای مهم ارتش جمهوری ترک ارس با ارتش دولت ارمنستان جنگ «دَهَنه بوغازی» (تنگه دهنه) است. در این جنگ ارتش ارمنستان از توپ استفاده می کرد. این جنگ برای تصرف شهرِ شرور نخجوان آذربایجان در ۱۴ دسامبر ۱۹۱۸ با حمله به روستای نوراشنه آغاز شد. ابراهیم بیگ جهانگیر اوغلو وزیر جنگ ارتش جمهوری ارس که از نزدیک حرکات ارامنه در گسترش نیرو هایشان را تحت نظر داشت بزودی متوجه می شود که جنگ اصلی نه برای تصرف روستای نوراشنه بلکه هدف آنها تصرف «دَهَنه بوغازی» و سرازیر شدن بسوی شهر شرور می باشد لذا با فراخوان نیروها و اعمال تاکتیک های مقتضی قوای ارامنه را در جلوی «دَهَنه بوغازی» منکوب و آنها را وادار به عقب نشینی کرده به فرماندهان دستور می دهد از تعقیب دشمن خوداری نمایند و از «دَهَنه بوغازی» دور تر نروند (Atnur, 1999, 119)

یکی از درگیرهای مهم ارتش جمهوری ترک ارس با ارتش دولت ارمنستان جنگ «دَهَنه بوغازی» (تنگه دهنه) است.

تشکیل دولت « قارص ملی شوراسی» (شورای ملی قارص)

این جنگ و ستیزها ادامه داشت تا مسئله اتحاد با « شورای اسلامی قارص » (جمهوری قارص) پیش آمد و در مورخه اول مارِت ۱۹۱۹ (۱۱ اسفند ۱۲۹۷) این دو جمهوری متحد شده دولت « قارص ملی شوراسی» (شورای ملی قارص) را بوجود آوردند. رئیس دولت این شورای ملی، ابراهیم بیگ جهانگیر اوغلو وزیر جنگ دولت ترک ارس شد. طولی نکشید که این دولت نیز با دولت ترکان مسلمان گرجستان بنام «جمهوری آخیسکا» متحد شده و سرزمین ها و ارتش های خود را با هم ادغام کرده و دولت «جنوب غربی قفقاز حکومتی» (حکومت جنوب غربی قفقاز) را بوجود آوردند.

ارامنه نیز که بعد از جنگ « دَهَنَه بوغازی » قصد حمله به شهر نخجوان را داشتند با حمله متقابل نیروهای حکومت محلی نخجوان به رهبری خانان آن شهر تارومار شده و به دنبال آن نیز در نخجوان حکومتی خان نشین توسط خانان آن یعنی جعفر خان، کریم خان و کلبعلی خان بوجود آمد. در تاریخ نخجوان این دوره از تاریخ با نام «خان لار دیکتاتور حکومتی» (Atnur, 1999, 137) شناخته می شود که در جلوگیری از حملات ارتش ارامنه و آسایش مردم نقش مهمی داشتند. چنانچه « کلبعلی خان » چنان امنیتی بوجود آورده بود که طی اطلاعیه ای از مردم شهر نخجوان خواست شب ها در دکان های خود را باز بگزارند و اگر مالی از کسی برده شود خود وی ضامن و کفیل آن مال خواهد بود.

«کلبعلی خان»

نهایت اینکه جمهور ترک ارس که در ۳ نوامبر ۱۹۱۸ برپا شده و در اول مارت ۱۹۱۹ با جمهوری قارص متحد شده بود در پیشگیری تجاوزات دولت ارامنه داشناک و توسعه طلبی های آنان و ایجاد زمینه های اتحاد با بدنه جمهوری آذربایجان (دولت مساوات) و در نهایت در یک پارچه نگه داشتن جمهوری خود مختار نخجوان در بدنه تاریخی سرزمین آذربایجان و نگه داشتن دین اسلام در قبال تجاوزات ارامنه دارای نقش های ارزنده بود.

- سپهر، مورخ الدوله، (۱۳۶۲)، ایران در جنگ بزرگ، مورخ الدوله سپهر، نشر ادیب، چاپ دوم، تهران.
- اخوان، صفا، (۱۳۸۰)، ایران در جنگ جهانی اول، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، تهران.
- آقا قوچانی، سید محمد حسین، (۱۳۶۲)، سیاحت شرق با زندگینامه آقا قوچانی، تصحیح : ر.ع. شاکری، انتشارات امیرکبیر، تهران.

- Asker, N. Milli Mücadele ve Doğu Anadolu // III. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu: İstiklal Marşının Kabulünün 100. Yılı Özel Sempozyumu. 27-31 Ekim 2021. Bildiriler Kitabı. Burdur, 2021. s. 629-635.
- Atnur, İbrahim Ethem, (1999), MUXTARİYYAT ƏRƏFƏSİNDE NAXÇIVAN, NAXÇIVAN.
- Gökdemir, Ahmet Ender, (1998), CENUB-I GARBI KAFKAS HÜKUMETİ, ATATÜRK ARAŞTIRMAMERKEZİ ANARAK.